

Materialet til Norsk Ordbok – med vekt på det trønderske

Tor Erik Jenstad

Innleiing

Når ein utarbeider ordboksartiklar, kan ein sjølvsagt ikkje gjera det ut av lause lufta og berre setje seg ned og finne på ting. I alle fall ikkje i eit prosjekt med så strenge vitskaplege krav og pretensjonar som Norsk Ordbok (NO). Vi lyt ha eit kjeldemateriale som grunnlag for å seie det vi faktisk gjer om orda i artiklane i ordboka. Som tittelen gjev eit vink om, vil det bli hovudvekt på det trønderske, og eksempla vil for det meste bli henta herifrå. NO dekkjer jo både talemål og skriftmål, men her vil eg først og fremst konsentrere meg om kjeldegrunnet for dei opplysningane vi gjev om talemål.

Aasen og Ross

Grunnstammen for NO er ordbøkene til Ivar Aasen (1850 og 1873) og Hans Ross (1895). NO var opphavleg tenkt som ei samanstøyping av desse to, med supplement frå ein del andre kjelder. Begge ordbøkene består i all hovudsak av dialektmateriale, frå så å seie heile landet, mykje også frå Trøndelag. Aasen oppheldt seg jo fleire stader i denne landsdelen på samlarferdene sine. Vi finn heimfestingar til heile Trøndelag (hos Aasen ”Trh” altså ”Trondhjems stift”), eller meir spesifikt, som t.d. ”Indr” (Inderøens fogderi) eller ”Orkd”. Stundom, men nokså sjeldan, er Aasen nede på enkeltkommunenivå. Under oppslaget **older** m (”Lystighed i et Selskab, Støi, Tummel”) har han heimfesting til Selbu, og her finn vi også ei underinnførsle **olderkopp** m ”om en støiende Person”, lokalisert til Tydal.

Hans Ross (1895) er ei påbygging, eit supplement til Aasens ordbok. Ross går meir detaljert til verks enn Aasen, også i inventaret av ord. Medan Aasen har med det allmenne ordforrådet, som han hadde nytte av i prosjektet sitt med å byggje ein ny skriftmålsnormal, kjem Ross med mykje meir av spesielt og perifert ordtilfang. Til dømes er det store mengder med saftige skjellsord. Han har også med ord som adjektivet **skitsta** frå Nordmøre (”om Hest som maa standse sin Gang for at udtømme sig”). Eller som det er formulert i det

såkalla grunn-manuskriptet (sjå nærare om det i artikkelen til Åse Wetås, s. 53-54): ”um hest som må stogga når han skal sleppa skarnet”. Fenomenet og ordet er stadig kjent blant folk som har med hest å gjera, rett nok berre med eit par belegg i NO-arkivet utanom opplysninga hos Ross. Eg har det frå mi eiga heimbygd, Sunndalen, og det er også stadfesta frå hestebygda Orkdal. Ord som dette hadde ikkje Aasen bruk for. Eg kan ikkje la vera å bli imponert av at ein presteson frå Holum greidde å få tak i denne typen ord blant folk (i dette tilfellet på Nord-møre) i ei tid og tidsånd som truleg var mykje meir blyg og sedeleg enn vår. Men dette gjer det artig å lesa i Ross, i alle fall for den som er interessert i dei meir sære sider ved ordforrådet. Ein støyter stadig på godbitar.

Ross er også meir detaljert i heimfestingane enn Aasen. Han er oftare inne på enkeltkommunar, t.d. i **andskote** frå Leka (”annskati”), ”en arrig og onskabsfuld Person”, som han jamfører med norr. *andskoti* ’motstandar, djevel’. Hos han finn vi ord og former heimfesta til Strinda og Byneset, ja, han kan endatil heimfesta ord så presist som til Lade (innafor Strinda), som ved ordet **kimra(st)** ’breste ved oppvarming, om mjølk’. I NO-artikkelen **kymra** kjem vi etter våre reglar ikkje lenger ned i heimfesting enn til Strinda.

For mange av dei typiske dialektorda er artikkelskjelettet vårt bygd opp rundt opplysningane hos Aasen og Ross, og så er det fylt på med nyare tilfang. Med utgangspunkt i desse to vart det utarbeidd eit såkalla grunnmanuskript i ein tidleg fase fase av prosjektet Norsk Ordbok. Dette vart aldri publisert, men går inn i redigeringsgrunnlaget for oss. Her er også ein del andre kjelder inkludert, bl a Ola J. Rises ordsamling frå Oppdal (1933).

Eldre leksikalske kjelder

Den systematiske kartlegginga av ordforrådet i norske målføre tok til med Aasen, og mesteparten av materialet vårt høyrer til tida frå og med han og framover. Men med i redigeringsgrunnlaget vårt er også ein del eldre leksikalske kjelder, dei eldste frå 1600-talet. Desse var dels knytt til diverse innsamlings-prosjekt initierte frå København. Mellom desse er også ein del frå trøndersk område.

Ikkje minst gjeld det eitt av dei ferskaste tilskota: Hans Olufsen Nysted (sokneprest i Jylland, f. 1664), som Arnold Dalen har jobba mykje med. Etter han er det eit leksikalsk manuskript i Det kgl.

Bibliotek i København. Dei norske orda her er henta frå Trondheim, der Nysted voks opp. Han reiste derifrå i 1682 (sjå Dalen 2006).

”Ndm1760” er ei ordsamling frå Surnadal, utgjeve 1986, med tilfang både frå Nordmøre og Trøndelag (Hagland 1986).

Johan Ernst Gunnerus, ein av grunnleggjarane av DKNVS, er representert her, med eit manus frå ca 1770, ”Forklaring over endeel norske Ord” (Hagland 1980).

Bak kjeldekoden ”Stjør1770” løyner det seg ei ordsamling som del av ei bygdebeskrivelse av kapellan Børre Henrich Rachløw, ei samling vi har teke inn i prosjektet ganske nyleg. Den er trykt i Årbok for Nord-Trøndelag Historielag (Rachløw 1957).

Kjelda ”Edøy1810” finn vi i Norske Ordsamlingar 1810-12 til Viden-skabernes Selskabs Danske Ordbog, her er det eit manus frå Edøy ved sokne-prest Søren Hagerup Holck. Desse manuskripta vart utgjevne samla i 1957 i serien Skrifter frå Norsk Målførearkiv (Norske Ordsamlingar 1957).

”Snåsa1812” er ved Svend Busk Brun (også prest). Hans arbeid om Snåsa, som vart utgjeve i 1817 i skriftserien til DKNVS (Brun 1817, nyoptrykk 1969) inkluderer ei ordsamling.

”VigOrdl” er ei fornorskingsordliste som Ole Vig publiserte i Den Norske Folkeskole 1855-56 (Vig 1855-56). Det er ikkje nødvendigvis så mykje trøndermål her, men Vig var som kjent stjørdaling.

I NO er vi elles litt varsame med desse eldre samlingane. Vi refererer dei på eigen plass i ordartiklane, men vi tør ikkje ta dei heilt for god fisk når det gjeld heimfesting. Prestar, som gjerne stod bak desse arbeida, kan ha teke med seg stoff frå mange stader, og dei var kanskje ikkje primært ute etter å dokumentere ordforrådet i ei bestemt bygd.

Setelarkivet til NO

Det er samla inn mykje nytt materiale i Norsk Ordbok, etter kvart som prosjektet har vakse. Ganske tidleg vart det klart at ein ville gå bort frå den opphavlege, heller smålatne planen, og også inkludere nyare tilfang, både munnleg og skriftleg. Det vart rekruttert frivillige medarbeidarar frå heile landet. Desse arbeidde på litt forskjellig måte, men mange av dei har skrive opp ordtilfang direkte frå eige eller andres målføre. Ein god del av dei har også skrive sitat frå bøker ut på setlar, dette var bøker som var streka i sentral-redaksjonen. Det er snakk om både skjønnlitterære og faglitterære

bokverk. Og somme av desse igjen har kombinert dei to arbeidsmåttane. Dei har skrivne sitat frå bøker, og på same setel kan dei ha ført på opplysningar om korleis dette vil bli uttrykt på deira eige målføre. Det manuelle setelarkivet kom opp i ca. 2,5 millionar setlar. Blant desse oppskriftene er det også ganske mykje frå trøndersk språkområde. Det har vore varierende aktivitet på medarbeidarane, men nokre av dei mest produktive hører heime nettopp i denne landsdelen. Det er grunn til å nemne spesielt to som har vore medlemmer i redaksjonen i NO, verdalingen Gunnar Pedersen og leksværingen Laurits Killingbergtrø. Desse profesjonelle leksikografane har ført mykje verdifullt trøndertilfang til ordboka. Andre med sterkt relaterte yrke er t.d. Nils Hallan, som har mykje frå Skogn, det same har Arnold Dalen. Men det er også mange amatørar som har gjort godt og solid arbeid. Eit godt døme på dette er surnadalingen Bjarne Østbø, som har skrivne veldig gode setlar. Desse er elles grunnstammen i ei ordsamling frå Surnadal som no ligg tilgjengeleg på Internettet:

<http://www.surnadal.kommune.no/artikkel.aspx?AId=1337&back=1&MId1=5&MId2=300>.

Vi kan også nemne andre produktive folk som Per Vingsand i Osen og Arne Sødal i Hemne (sistnemnde har også tilfang frå Åfjord og Rennebu).

Setelarkivet blir stadig bygd ut, etter kvart som redigeringa går fram, og nytt tilfang kjem inn. Vi har ikkje sett noka grense fram i tid for når vi skal ta med tilfang. Men no skjer tilveksten med elektroniske setlar. Det blir integrert med det gamle arkivet, som er skanna inn.

Skjønnlitterære forfattarar som har utnytta trøndermålet er det mange av i NO. Olav Duun er spesielt rikt representert, blant anna gjennom ei total-ekserpering av romanen *Menneske og maktene*. Inge Krokann er ein annan, og vi kan også nemne folk som Olav Berkaak, Ola Setrom, Leif Halse, Hans Hyldbakk m fl. Av nyare trønderforfattarar vi siterer, kan nemnast t.d. Idar Lind og Torvald Sund. Genren trønderskrøner er jo gjerne skriven på reint målføre eller svært målførenært, og her kan vi by på bl.a. Martin Kvænavika alias Olaf Berg, og Esten Kromlær alias Nils Moa. Desse er kanskje dei to fremste, men det finst mange fleire. Så trønderforfattarar blir mykje sitert, og det er jo til sitat og døme vi først og fremst brukar denne typen stoff, meir enn til direkte grunn-lag for heimfesting. Vi kan velje ut enkelte litterære kjelder med sannsynleg geografisk

forankring som supplement til heimfestinga etter definisjonen, for å peike på at ordet kanskje finst også andre stader enn det som går direkte fram av den geografiske heimfestinga.

Trønderordboka

Eg kjem vel ikkje utanom å seie litt om Trønderordboka når tittelen på dette bidraget er som han er. Dette prosjektet har skaffa mykje materiale til Norsk Ordbok. Det var faktisk også starten på yrkeslivet mitt, og det har i stor grad vore bestemmende for det som har skjedd med meg etterpå, heilt fram til i dag. Prosjektet var starta i 1981, med Arnold Dalen og Reidar Djupedal som prosjektleiarar og Øyalf Endresen som vit.ass, betalt av Forskningsrådet (den gongen NAVF). Eg kom inn i 1983 som vitenskapleg assistent, og det var min første jobb etter at eg var ferdig med hovudfaget. Prosjektet gjekk eigentleg med finansiering i berre godt og vel 3 år, men det vart likevel arbeid ganske mykje med det også etterpå. I Trønderordboka vart det bygd opp eit nett med infor-mantar frå begge trøndelagsfylka pluss Nordmøre, på det meste om lag 200. Desse svarte på spørjelister om ordforråd i målføra. Kontakten med heimels-folka vart halden oppe lenge etter at prosjektperioden gjekk ut, med stadige spørjelister, den siste vart sendt ut så seint som for eit par år sidan. I tillegg vart det ekserpert ymse litteratur. Det vart i første omgang utarbeidd eit tradisjonelt setelarkiv, og dette vart skanna midt på 1990-talet gjennom dokumentasjons-prosjektet, på same måte som setelarkivet til NO. Det utgjer om lag 175 000 setlar. Metoden med spørjelister gjorde at vi fekk eit finmaska nett som gav tett dekning på ordtilfanget, og fanga opp ord som elles ikkje ville vorte registrert. Eit lite døme på det kan vi sjå i utsnitt av eit svar frå Grong. Eg kan ikkje fri meg frå å tenkje på kva vi kunne fått tak i dersom dette hadde vorte gjort for heile landet på denne tida. Men det var definitivt ikkje på moten i norsk språkvitskap i denne perioden, og Trønderordboka vart vel, i alle fall i visse krinsar, sett på som eit litt umoderne prosjekt, hadde eg inntrykk av. Men Arnold Dalen og eg arbeidde vidare med tilfanget i ledige stunder, og fekk ut populærutgåva "Trønderordboka" i to utgåver (Dalen og Jenstad 1997 og 2002).

Lokale ordsamlingar

Det foregår ei omfattande kartlegging av det norske ordforrådet gjennom dei mange lokale ordsamlingane som kjem ut. Desse er viktige kjelder for Norsk Ordbok, både som utfylling av den geografiske heimfestinga til ord, og som dokumentasjon på nye ord som vi ikkje har registrert frå før. Dei siste 20-25 åra må det ha vorte utgjeve minst eit par hundre slike ordsamlingar, og det kjem stadig fleire. Posten "Lokale ordsamlingar og annan målførelitteratur" i redigeringshandboka til NO inneheld ca. 250 postar, men her er det også med ein del hovudoppgåver, andre- og til og med tredjeutgåver av lokale ord-samlingar. Samlingane varierer sterkt i omfang, kvalitet og ambisjonsnivå, og oftast er det amatørar som står bak. Dette hindrar ikkje at opplysningane er verdifulle for oss. Det er utarbeidd mange slike samlingar også i Trøndelag, fleire av dei er nok initiert av Trønderordboka, og det er heimelsmenn her som står bak. Det gjeld t.d. samlinga til Peter Grevskott frå Frol (Grevskott 1998) og Olga og Erik Tofte frå Melhus (Tofte 1989, Tofte 2008). Ingeborg Donalis samling frå Oppdal (Donali 1988 og 2007) er vel den mest omfattande frå eit einskilt bygdemål, i alle fall her i landsdelen. Samlinga til Njål og Abraham Vere frå Lista er nok større (Vere 1993-95). Eg bør også nemne folkeminne-samlaren Karl Brasets store uprenta ordsamling, i hovudsak frå Sparbu. Etter kvart blir også ordsamlingar lagt ut på nettet i staden for publisering på papir. Innanfor trøndersk språkområde er det lagt ut slike samlingar mellom anna frå Hitra, Ålen, Verdal, Smøla og Surnadal, som nemnt ovanfor.

Dialektmagasinet

Sidan 1992 har eg hatt fast radioprogram med dialekt på NRK Trøndelag. Dei første åra var det berre for Sør-Trøndelag, men frå rundt 2000/2001 har begge fylka vore med. Programmet har gått ein gong for veka, og det er innringing på direkten. Hovudinteressa når det gjeld språk ute blant folk ser ut til å vera i ordforrådet, og det er komme inn mykje nytt tilfang gjennom programmet. Eg har ein konkurranse kvar veke, og den har eg brukt meir eller mindre bevisst for å tette igjen der eg har hatt mistanke om at vi har hol i materialet vårt. Slik sett har eg godt samvit for å stikke av frå jobben og ta turen ned til Tyholt kvar onsdag for å vera med på sending. I boka "Ka sa du?" frå 2007 (Jenstad 2007), som for det meste baserer seg på

Dialektmagasinet, har eg eit eige kapittel med ord som er ”berga” gjennom dette programmet. Desse finn også vegen inn i Norsk Ordbok, som t.d. *nåssånerebrok*, brok (bukse) som verken er ny- eller gammalbrok, ei halvfin brok, slik det er definert i NO.

Avslutning

Konklusjonen på dette korte oversynet må bli at vi hentar opplysningar om orda over alt der dei er å finne, frå dei eldre ord-samlingane og fram til dagens elektro-niske korpus og nettstader. E-post og tekstmeldingar har også vist seg som gode og tenlege kanalar for å få inn opplysningar om målføreord. Redaksjonsgruppa i Trondheim føler eit særskilt ansvar for at ordforrådet nordafjells skal få sin rettmessige plass i Norsk Ordbok. Eli Ellingsve har gjort og gjer eit storarbeid for å få betre dekning frå Nord-Noreg. Og med den innsamlingsinnsatsen som har vore i Trøndelag dei siste 25 åra, trur eg nok eg tør seie at trøndermåla ikkje akkurat er underrepresentert i redigeringsgrunnlaget for Norsk Ordbok.

Litteratur

- Brun, Svend Busk (1817): *Efterretninger om Sneasens Præstegjeld 1812*. Kgl. Norske Vidensk. Selsk. Skr. i det 19 Aarh I.
- Dalen, Arnold (2006): Hans Olufsen Nysted som kjelde til kunnskap om trondheimsdialekten på 1600-talet. I: Hagland, Jan Ragnar (red.): *Regional språkhistorie. Rapport frå eit seminar i regi av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab 14.-15. oktober 2005* (Kgl. Norske Vidensk. Selsk. Skr. 1, 2006), s. 65-79.
- Dalen, Arnold og Jenstad, Tor Erik (1997): *Trønderordboka*. Ny og utvida utgåve 2002.
- Donali, Ingeborg (1988): *Oppdaling. Ord og uttrykk* (ny utgåve 2007)
- Grevskott, Peter (1998): *Ord og uttrykk fra dialekten* (Frol).
- Hagland, Jan Ragnar (1980, utg.): *Ei norsk ordsamling frå tida kring 1770 etter Biskop J. E. Gunnerus* (Kgl. Norske Vidensk. Selsk. Skr. 5,1980).
- Hagland, Jan Ragnar (1986, utg.): *Trønderord frå 1700-talet*. Skrifter frå Norsk Målførearkiv XXXIX.
- Jenstad, Tor Erik (2007): *”Ka sa du?” Trøndersk toillsnakk å gamle uttrøkk*.

- Norske Ordsamlingar 1810-12 til Videnskabernes Selskabs Danske Ordbog*. Skrifter frå Norsk Målførearkiv X, 1957.
- Rachløw, Børre Henrich (1957): En kort Beskrivelse, deelt i tvende Afhandlinger over Størdalen. 1769. I *Årbok for Nord-Trøndelag historielag*, s. 7-60.
- Rise, Ola J (1933): *Opdalsmål; serord og talevendingar*.
- Ross, Hans (1895): *Norsk Ordbog*.
- Tofte, Erik (2008): *Ordbok over Melhus-målet*.
- Tofte, Olga (1989): *Dialektord frå Melhus*.
- Vere, Njål (1993-95): *Listamålet. Grammatikk, ordbok, stadnamn og folkeminne I-III*.
- Vig, Ole (1855-56): Fornorskingsordliste i tidsskriftet ”*Den norske Folkeskole*”.
- Aasen, Ivar (1850): *Ordbog over det norske Folkesprog*
- Aasen, Ivar (1873): *Norsk Ordbog*